

Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi
Gəncə şəhər İcra Hakimiyyəti
Gəncə Dövlət Universiteti

**Gənc alimlərin
I beynəlxalq
elmi konfransı**

Hüseynova R.Z. Azərbaycan - Türkiyə ticarət- iqtisadi əlaqələrin inkişafında Heydər Əliyevin rolu 1993-2003-cü illər.....	104
İbrahimov E.Ə. Davamlı iqtisadi inkişafın maliyyə təminatı: Dövlət büdcəsi.....	105
İlyasov R.Ə., Yusifov E.C. Aqrar iqtisadiyyatın bazar mexanizmləri və onlardan istifadənin səmərəliliyi.....	108
İmanov E.M. Azərbaycanın Tunc dövrü qayaüstü təsvirlərində yırtıcı heyvan rəsmləri.....	111
İsmayilov A.N. XXI əsrin əvvəllərində Azərbaycan Respublikasında Neft üzrə kadrların ali təhsil müəssisələrində hazırlanması	117
İsmayilov H.N. XIX əsrin ortaları-XX əsrin əvvəllərində İrəvan quberniyasının sosial-iqtisadi vəziyyətinin mənbəşünaslığı	119
İsmayilova E.C. Azərbaycanın Türkiyə ilə qarşılıqlı əlaqələrinə (idman və turizm sahəsində) qısa ekskurs (2000-2008-ci illər).....	122
İsmayilzadə F.M. Gəncə şəhərinin sənətkarlıq tarixindən (XVIII – XIX əsrin əvvəlləri).....	124
Mamedov İ.F. Mirzə Bala Məmmədzadənin mühacirətdə yazdığı əsərləri və Azərbaycan tarixində yeri.....	127
Мамедова С.К. Приоритизация в системе ОМС.....	128
Məmmədli H.G. Liberalizm və konservatizm ən yeni modernləşmə konsepsiyalarının ideya-fəlsəfi əsası kimi.....	130
Məmmədov Y.V. Homo Heidelbergensis növünün meydana gəlməsi, inkişafı və yayılması sistemində Cənubi Qafqazın yeri.....	133
Məmmədov E.M. Naxçıvanın qədim dövr tarixinin öyrənilməsində Şərur bölgəsinin eneolit dövrü abidələrinin rolu	136
Məmmədova S.İ. Azərbaycan Respublikası ilə İsrail dövləti arasında elmi əlaqələrdə AMEA -nın rolu (1991-2008-ci illər).....	137
Məsimov M.Ə., Əsgərova İ.E. Azərbaycanda turizmin inkişaf imkanları.....	139
Musayev E.A. Böyük tarixi "İpək yolu" uğrunda Sasani-Göytürk mübarizəsi.....	142
Mustafayeva R.R. Milli iqtisadiyyatın inkişafının innovasiyalı-investisiya modelinin xüsusiyyətləri.....	145
Mustafayeva S., Qurbanova Ş. Soyuq müharibə.....	148
Nəsimov X.R. XIX əsrdə Çar Rusiyasının Azərbaycanda yeritdiyi müstəmləkəçilik siyasəti və Zaqafqaziya müsəlmanları ruhani idarəsinin yaradılması.....	150
Nəsirov N.P. Elxanilər dövlətində ali hakimiyyət (ingilisdilli tarixşünaslıq üzrə)	154
Orucova H. Ə. Çoxşaxəli inkişaf proqramında aqrar sahənin səmərəli inkişafı naminə.....	156
Qəhrəmanova Z.N. Erkən orta əsrlərdə Qarabağ ərazisində olan xristian abidələri.....	157
Qəhrəmanova N.N. Aqrar-sənaye sistemi sahələrində özəl sahibkarlığın formalaşması və inkişafı.....	160
Quliyev B.N. "Elxanilər dövründə Azərbaycanda tibbi biliklər (ingilisdilli tarixşünaslıq əsasında)"	164
Quluyev R.M. Qeyri-neft sektorunun inkişafı - davamlı inkişaf modelinə keçidin mühüm istiqaməti.....	167
Quliyev Ş.N. Müstəqillik dövründə Qarabağ bölgəsinin ilk orta əsr abidələrinin öyrənilməsi məsələsi haqqında.....	169
Quliyeva S.S. Ərəblərin Orta Asiyanı işğalı tarixinin tarixşünaslığı.....	172
Qurbanov T.M. Ərzaq təhlükəsizliyi və aqrar sahənin inkişafı makroiqtisadi sabitliyin əsas amili kimi.....	176
Qurbanova S.A. Azərbaycan neft sənayesində xarici kapitalın rolu.....	178
Şükürova G.B. Yeni Azərbaycan Partiyası və müstəqil dövlət quruculuğu.....	181
Турбова Г.С. Маркетинг на каждом этапе жизненного цикла товара.....	184
Tamarashvili T., Zangurashvili Z. Роль зрелищных празднеств и традиций в культурном туризме.....	185
Vahid-zadə G.E. Müəssisələrdə kiçilmə strategiyasının rolu.....	188
Vəliyeva G. Azərbaycan və Avropa İttifaqı arasında qarşılıqlı iqtisadi əlaqələrin kompleks tədqiqi.....	190

7. Martinelli A. Global Modernization and Multiple Modernities. // Global Modernization Review: New Discoveries and Theories revisited / Ed-ed by Martinelli A., He C. Singapore, 2015
8. Modernization Announcement —The Concluding Announcement of the First IMF (Beijing, August 2013). [http://www.modernization.com.cn/Modernization%20Announcement%20\(English%20version\).pdf](http://www.modernization.com.cn/Modernization%20Announcement%20(English%20version).pdf) - istifadə tarixi: 13.09.2016
9. Young, Shaun (2002). Beyond Rawls: An Analysis of the Concept of Political Liberalism. Lanham, MD: University Press of America

Summary

The article highlights the role of liberal and conservative values in contemporary modernization concepts. Specific characteristics of modernization concepts of Turkey, Kazakhstan and People's Republic of China are taken as examples of the notion that differentiates the terms "modernization" and "westernization". The article supports the idea that liberal and conservative values and principles should have a balanced place in modernization concepts of countries to maintain successful and sustainable development. Today modernization theory needs innovative approach in both academic and political levels.

HOMO HEIDELBERGENSIS NÖVÜNÜN MEYDANA GƏLMƏSİ, İNKİŞAFI VƏ YAYILMASI SİSTEMİNDƏ CƏNUBİ QAFQAZIN YERİ

*Məmmədov Yaqub Vaqif, elmi işçi
AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu, Bakı*

Açar sözlər: Homo, təkamül, Homo heidelbergensis, Cənubi Qafqaz

1.3 – 1 milyon il əvvəldən etibarən Afrika, Avropa və Asiyada fiziki və davranış xüsusiyyətlərinə görə daha qədim formalardan fərqlənən insanlar yayılmağa başlamışdır. Onların antropogenez sistemində yeri məsələsi bu zamana qədər tam tam aydınlaşdırılmış hesab olunmur. Belə ki, xronioloji çərçivəsinə və bəzi morfoloji xüsusiyyətlərinə görə Homo erectusa xas olsa da, əsas xüsusiyyətlərinə görə Homo sapiensə xasdır və "arxaik" Homo sapiens, yaxud "Homo heidelbergensis" adlandırılmışdır.

Avropada bu dövrə dair ən qədim qalıqlar cənub – qərbi İspaniyadan (1,2 milyon – 0.8 milyon il əvvəl aid olunan Atapuerka məskənidən – Homo antecessor), şimali İtalyadan (1 milyon ilə qədər yaşı olan, Siprano məskənindən – Homo cepranensis, 0.9 – 0.8 milyon il əvvələ aid), İngiltərədən Suffolk məskənlərindən (Homo britannicus, 0.7 milyon il əvvələ aid) və digər ərazilərdə aşkar olunmuşdur.

Bu qrupa aid qalıqlar ilk dəfə 1907 – ci ildə Almaniyanın cənub – qərbində yerləşən, Heidelberg şəhərinin yaxınlığında, Mauer qum – daş karxanasında aşkar olunmuşdur. İlk tədqiqatlarda onun yaşı 500,000 göstərilsədə, aşkar olunduqdan 100 il sonra (2007 – ci ildə) 607.000 il yaşı olduğu müəyyən olunmuşdur. Çənə aşkar olunan zaman tamamilə bütöv olmuşdur, yalnız kiçik azı dişləri və birinci iki sol azı dişləri olmamışdır ki, onlarda daha sonra çənə sümüyü aşkar olunduğu ərazidən aşkar olunmuşdur (4).

Aşkar olunduğu ərazinin adına müvafiq olaraq ilk dəfə bu dövrə dair insanlar "Homo heidelbergensis" adlandırılmışdır. H. antecessor, H. cepranensis, H. britannicus ayr – ayrı tədqiqatlarda H. erectusun yarım növləri və yaxud onun daxilində ayrıca növ, eləcə də H. erectusdan H. heidelbergensisə keçid forma hesab olunur.

2005 – ci ildə Lovestoft şəhəri ətrafı Pakefield qayalıqlarında (Suffolk, İngiltərədə) əldə olunan qalıqlar, H. antecessor və H. heidelbergensisin bu dövrdə (700.000 min il əvvəl) qarşılaşdıklarını göstərmişdir. Buradan aşkar olunmuş qalıqlar Homo britannicus adlandırılır. Bununla belə, son tədqiqatlarda H. heidelbergensisin yarım növləri kimi təqdim olunur.

Morfoloji cəhətdən H. heidelbergensis H. ergasterə yaxındır. Lakin H. heidelbergensis H. ergasterdən daha böyük kəllə həcminə (1100 – 1400 sm³ arası dəyişir) malikdir. H. erectusda bu göstərici 880 – 1100 sm³, müasir insanlardan 1350 sm³ təşkil edir.

H. heidelbergensis H. erectusdan daha az çıxıntılı üz, daha çıxıntılı burun, geniş qaş arası yüksək, böyük kəllə qutusu və daha yastı üz ilə fərqlənir. Lakin, neandertallardan və müasir insanlardan daha ibtidai xüsusiyyətlərə malik olmuşdurlar. Bəzi H. heidelbergensis fərdlərinin müasir insan sərhədləri daxilində kəllə qutuları olsada, onlar daha uzun, alçaq formalı kəllə, geniş qaşarası və çənənin olmaması ilə fərqlənilir.

H. heidelbergensis növünə aid kişinin boyu təxminən 1,75 sm, çəkisi 62 kq, qadının 1,57 sm, çəkisi 51 kq olmuşdur. Orta hesabla boyları 170 sm təşkil etmişdir və neandertallardan bir qədər hündür olmuşdur. 0.6 – 0.3 milyon il əvvəl Cənubi Afrikada mövcud olmuş, bəzi "nəhəng" H. heidelbergensis nümayəndələrinin boyları 2,13 sm təşkil etmişdir.

Ən son tədqiqatlarda H. heidelbergensis və onun yarımqrupları Homo rhodesiensis, Homo antecessor, Homo neanderthalensis, Homo helmei və Homo floresiensis ilə bərabər Homo sapiensə aid olunur.

Cənub – qərbi Avropada bu növə dair qalıqlar Steinheimdə (Almaniya), Araqoda (Fransa, Araqo 21), Svanskomb və Boksqrovdə (İngiltərə), Petralonada (Yunanistan), Ciampate del Diavoloda (İtalya) aşkar olunmuşdur.

Araqo mağarasında 1964 – cü ildən etibarən aparılan qazıntılar nəticəsində, 1969 – cu ildə 40 yaşlarından yaşlı qadına məxsus – çənə sümüyü (6 dişi ilə) (II Araqo), 1970 – ci ildə 20 yaşında gənc oğlana məxsus çənə sümüyü (XIII Araqo) aşkar olunmuşdur. II Araqo retromolar hissə (üçüncü azı dişi ilə qanad çıxıntısı arasında boş hissə) olsada, Araqo XIII və Araqo 89 da yoxdur. Qeyd etmək lazımdır ki, bu xüsusiyyət neandertallar üçün xasdır və müasir insanlarda qeydə alınmır. 1971 – ci ildə aşkar olunmuş Araqo kəlləsi (XXI Araqo) fronto – parietal tikişin vəziyyətinə əsasən 20 yaşından artıq olmayan gənc qadına məxsus olduğu müəyyən olunmuşdur. Beynin həcmi 1150 sm^3 , boyu 1,65 m təşkil edir, yaşı 450,000 ildir.

Aşkar olunduğu vilayətin adına müvafiq olaraq qalıqlar Tautavel adam (eləcədə Homo erectus tautavelensis) kimi təqdim olunur və H. erectusun yarımnevrlərindən biri və preneandertal kimi təqdim olunmuşdur. Lakn, H. erectus tautavelensis Şimali Afrikada və Çindən olan H. erectus ilə müqayisədə, Şteinheim, Svabskomb və Pontneviddən (Nyubric) olan digər Orta Pleystosen insanlarına daha yaxındır.

Onun yaşı ilə bağlı arxeoloqların ümumi mövqeyi olmasada, tapıntı morfoloji baxımından Petralona kəlləsi ilə müqayisə oluna bilər. Bəzi tədqiqatlara görə ikinci Üst Pleystosen neandertal kimi qəbul olunmuşdur. Son tədqiqatlarda (paleoantropoloqlar Kartmill, Smit və digərləri) kəlləni H. heidelbergensis kimi təsnif etmişdirlər.

Mağaranın altında aydın olmayan stalqmit döşəməsi mövcuddur ki, o, EPR (Elektron Paramaqnit Rezonansı) görə 700.000 il əvvələ, TL (termoluminessensiya) təhlilinə görə isə 300.000 il əvvələ aid olunur.

Qeyd olunan qalıqlardan əlavə burada diş (XXVII Araqo 27, 1973), incik sümüyü (fibula) (Araqo 33, 1975), sol qalça sümüyü (hip) (Araqo 44, 1978), sağ əmgək sümüyü (parietal) (Araqo 47, 1979), bud sümüyü (femur) (Araqo 51, 1980), diş (Araqo 54, 1981), bazu (humerus) (Araqo 82, 2000), çənə (mandibula) sümüyü (Araqo 89, 2001) aşkar olunmuşdur. Araqo XLVII, Araqo XXI ilə bütövlük təşkil edən ilk sümük olmuşdur.

1994 – cü ildə Qərbi Saseksdə (İngiltərə, 1994) aşkar olunan Boksqrov adamının aşağı tibia sümüyü, 478.000 – 524.000 il əvvələ aid olunur. Nümunə H. heidelbergensis boyunun hüdürlüyünün müəyyənəşdirilməsində vacib tapıntıdır. Onunla bərabər yüzrlərlə əl baltasında aşkar olunmuşdur.

Almaniyanın cənubunda yerləşən Stenheyim şəhərində (Ştudqard yaxınlığında), aşkar olunmuş Steinhim kəlləsi 350,000 il əvvələ aid olunur (1933 – cü il). Kəllə bir qədər hamardır. Kəllə həcmi $1179 \pm 30 - 1270 \pm 10 \text{ sm}^3$ təşkil edir Homo steinheimensis adlandırılan kəllə arxaik Homo sapiens qrupuna və ya H. heidelbergensisə aid olunur.

Svanskombdan (İngiltərə) aşkar olunmuş qadın kəlləsi fragmentinin (təxminən 250.000 il əvvəl) həcmi 1300 sm^3 təşkil edir.

1960 – cı ildə Petralona mağarasında (şimal şərqə Yunanistan, Kalkidiki) aşkar olunmuş Petralona kəlləsi 350,000 – 200,000 il əvvələ aid olunur. Kəllə əyilmiş qaşüstü qövs, əyri alın, çıxıntılı ənsə sümüyü, üz hissəsinin enliliyi ilə xarakterizə olunur. Kəllənin həcmi 1230 sm^3 dir. Çənə sümüyü olmasada kəllə tamdır, Araqo (Fransa), Bodo (Efiopya) və Kabvedən (Zambiya) aşkar olunan qalıqlara daha yaxındır.

İri qaşüstü qövs, kəllənin arxası boyunca çıxıntı, qalın kəllə sümüyü kəlləni Homo erectus növünə, digər xüsusiyyətlər, xüsusilə qismən böyük beyin, onu neandertal (Homo neanderthalensis) və müasir insana (H. sapiens) yaxınlaşdırır. Archanthropus europaeus petraloniensis kimi təqdim olunan Petralona kəlləsi, bir çox mütəxəssislər tərəfindən H. heidelbergensisə aid edilir.

1992 – ci ildə Şimali İspanyada, Atapuerkada, Sima de los Huesos məskəninə aşkar olunan 350,000 il əvvələ aid, 32 fərdə aid 5.500 dən çox insan qalıqları, bu zaman qədər məlum olan H. heidelbergensis qalıqlarının doxsan faizini təşkil edir.

Cənub – Qərbi Avropa ilə bərabər, Şərqi Avropada, xüsusilə Qafqazda da qeyd olunan zaman çərçivəsində də əsas məskunlaşma və yayılma nöqtələrindən biri olmuşdur. Belə ki, 1968 – ci il ildə Kiçik Qafqaz sıra dağlarının cənub – şərq yamacında, Quruçayın sol sahilində, dəniz səviyyəsindən 950 m, çayın müasir yatağından 200 – 250 m yüksəklikdə, Füzuli şəhərindən 16 km məsafədə Azıx və Salakətin kəndləri arasında yerləşən ($39^{\circ} 37.15 \text{ Şm}$ and $46^{\circ} 59.32 \text{ Ş}$) Azıx mağarasının Orta Aşel mədəniyyətinə aid təbəqəsindən (V təbəqənin IV horizontundan) aşkar olunmuş alt çənə sümüyünün sağ hissəsi Azərbaycan ərazisində bu zamana qədər aşkar olunmuş homo növünə aid ən qədim nümunədir və 350,000 – 400,000 il bundan əvvələ aid olunur. Paleoantropoloji qalıq alt çənənin sağ hissəsinin arxa hissəsindən və tam olamayan şaxənin çıxıntısından ibarətdir. Çənə sümüyü ikinci azı dişi səviyyəsində sınıılmışdır. Sümük löhvəsinin daxili quruluşu kifayət qədər dəyişmişdir, məsaməli cisim kimi görünür. Aleveolar hissənin çuxurlarında üçüncü azı dişi (M_3) tam, boyun səviyyəsində sınımış ikinci azı dişin (M_2) kökü və birinci azı dişin (M_1) distal kökü saxlanılmışdır. Üçüncü azı dişin çəynəyici səthi sürtülmüşdür. Dentin (dişin əsas kütləsi) heç birində yoxdur.

Çənə fragmenti rənginə görə parlaq – qəhvəyidir. Üçüncü azı dişin minası ümumən ağ – süd rənglidir. İkinci və üçüncü azı dişin kökü tünd – parlaq – qəhvəyi çalarlıdır.

Gövdənin qalınlığı sayəsində, çənə sümüyünün iriliyi diqqət çəkir. Gövdənin aşağı hissəsi sındığından, alt çənənin qalınlığı orta hündürlük əsasında müəyyən olunmuşdur. Bu ölçü $M_2 - M_3$ aralığında D. Hacıyevin

ölçmələrinə görə 19,5 mm R. Qasımovanın ölçmələrinə görə 19,0 mm təşkil edir. M_2 və M_3 arası səviyyəsində hissənin hündürlüyü 23,0 mm təşkil edir.

Çənə sümüyünün məxsus olduğu insanın hominid sistemində yeri ilə bağlı tədqiqatçılar arasında fikir ayrılığı var. Belə ki, D. A. Hacıyev onu çənə sümüyü iriliyinə görə son arxantroplardan (*Homo erectus* növündən) erkən paleantropalara (Neandertallara) keçid mərhələsinə aid olduğunu bildirmiş və heidelbergensisdən neandertallara doğru inkişaf etmiş son qrupuna yaxın qədim insanların məskəni olduğunu göstərir. O, Cənubi Qafqaz ərazilərində orta aşel dövrü insanların fiziki quruluşunun elmi tədqiqində mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Beləliklə, Azıx adamı *Homo heidelbergensis* növünün Şərqi Avropada ən son nümayəndələrindən biri hesab oluna bilər. Onun "*Homo azykhensis*" adlandırması daha məqsədə uyğundur.

R. M. Qasıмова Azıx adamının preneandertallara aid olunması fikri ilə qətiyyənlə razı olmamış, onu Neandertalların yerli erkən qrupuna aid etmişdir və "*Palaeoanthropus azykhensis*" adlandırmışdır (3, s. 37).

Azıx adamının paleoantropoloji cəhətdən öyrənilməsi və onun müvafiq dövrə aid olunan digər qalıqlarla müqayisəsi əsasında, Qafqazın şərq hissəsinin orta aşel dövründə *Homo heidelbergensis*-dən neandertallara doğru inkişaf etmiş son qrupuna yaxın qədim insanların məskəni olduğunu göstərir. O, Cənubi Qafqaz ərazilərində orta aşel dövrü insanların fiziki quruluşunun elmi tədqiqində mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Beləliklə, Azıx adamı *Homo heidelbergensis* növünün Şərqi Avropada ən son nümayəndələrindən biri hesab oluna bilər. Onun "*Homo azykhensis*" adlandırması daha məqsədə uyğundur.

1959 – cı ildə Dzodzora çayı vadisində, dəniz səviyyəsindən 1650 m, çayın müasir yatağından 26 m yüksəklikdə yerləşən (Gürcüstan) Kudaro - I mağarasının V b aşel təbəqəsində (350 ± 70 min il), 3 m dərinlikdə sağ aşağı birinci mərkəzi kəsici dişi (№ 733) aşkar olunmuşdur. A. A. Zubova görə, *H. erectus* növünə (*Sinanthropus pekinensis* tipinə), yaxud neandertallara aiddir. *Homo erectus*un və neandertalları kəsici dişlərin ölçüləri cüzi fərqlənir. Lakin, Kudaro insanında yaxşı ifadə olunmuş kənar şırımlarda linqval təpəciklərin zəif inkişafı (bu neandertallarda müşahidə olunmur) onu *H. erectus*-ya yaxınlaşdırır (8, s. 152). Bildiyimiz kimi aşağı kəsici dişi zəngin məlumat verən dişlərə aid olunmur. Diş tacının vestibulyar – linqval diametri 7,8 mm – ə bərabərdir ki, bu *H. erectus* və neandertallar üçün xarakterikdir. Onlarda bu göstərici 7,5 – 8,5 arası dəyişir. Məsələn üçün Krapina neandertallarında 8 mm təşkil edir. *Homo sapiens*-də bu göstərici əsasən 7 mm, nadir hallarda bəzi populyasiyalarda 7,5 mm təşkil edir.

1984 – cü ildə Kudaro - I aşel təbəqəsində (Va – Vb sərhəddində) kəsici diş fragmenti və kiçik azı dişi aşkar olunmuşdur (10, s. 50). Fragment müasir tip quruluşuna malik olsada, ölçülər müasir insanla müqayisədə böyükdür. Azı dişi odontoloq S. İ. Xmelevskinin qənaətinə görə, tacın arxaik tip quruluşuna görə fərqlənir (köpəkdişi formasına görə). Bu tip bəzi qazıntı hominidlərində rast gəlinir. Kudaro I aşel təbəqəsi mindel – riss geoloji dövrünə aid olunur.

Tədqiq olunan dişin alt azı dişlərə, daha doğrusu, onlardan birinci olduğu qənaətinə gəlinmişdir. Diş tacın kiçik ölçülər və girdə forması ilə xarakterizə olunur. Köklər ayrılmamışdır (müasir insanlarda kökün ayrılması 16% halda olur).

Maraqlıdır ki, kiçik azı dişin tacı ayrılmanın (mürəkkəb cizgilərlə, A. A. Zubova görə 6 tip (8, s.154)) yüksək dərəcəsi ilə fərqlənir ki, o qazıntı insanların, məsələn üçün Neandertallar üçün xasdır. Bu nümunə "köpəyə bənzər" forma ilə (yan görünüşdən) fərqlənir.

Qazıntı dişin müasir insan dişi ilə odontoloji müqayisəsi göstərdi ki, bütün dişin uzunluğu, diş tacının hündürlüyü, ön – arxa diametri müasir orta ölçülərə bərabərdir, bukkal – linqval diametr nisbətən kiçikdir, diş tacının eni müasir orta ilə bərabərdir.

Beləliklə, diş şübhəsiz ki, qazıntı adamına məxsusdur. Onun morfologiyasının özünəməxsusluğu müasir ölçülərlə müqayisədə, yalnız ölçülərdə yox, diş tacının struktur quruluşunda da aydın olur. Son illərdə Avropada aşkar olunmuş nümunələrlə müqayisə əsasında Kudaro - I mağarasından aşkar olunan diş qalıqlarını istər dövr, istərsə də morfoloji quruluşuna görə *Homo heidelbergensis* növünə aid edilə bilər.

Beləliklə, 1,3 – 1 milyon il əvvəl Afrikada *Homo erectus* nəslindən ayrılaraq "arxaik" *homo sapiens* və yaxud *Homo heidelbergensis* Orta Pleystosendə ayrıca növ kimi inkişaf edərək digər qitələrə yayılmışdır. Növə aid ilk qalıqlar 1907 – ci ildə Almaniyanın cənub – qərbində yerləşən, Heidelberg şəhərini yaxınlığında, Mauer əyalətində aşkar olunsa da, bu zamana qədər anoloji qalıqlar Cənub – qərbi Avropada, Steinheimdə (Almaniya), Araqoda (Fransa, Araqo 21), Svanskomb və Boksqrovdə (İngiltərə), Petralonada (Yunanıstan), Ciampate del Diavoloda (İtaliya), Şərqi Avropada Azıx (Azərbaycan), I Kudaro (Gürcüstan), eləcə də Cənubi Afrikada (Hopefield və ya Saldanha), Şərqi Afrikada (Bodo, Ndutu, Eyasi, Ileret) və Şimali Afrikada (Sale, Rabat, Dar – es – Soltane, Djebel Irhoud, Sidi Aberrahaman, Tighenif) aşkar olunmuşdur.

Homo heidelbergensis bacarıqlı ovçular olmuş, ilk nizələri hazırlamış, təbii sığınacaqlarla bərabər süni daşdanacaqlar düzəltdi, ölümlərini dəfn etmişdirlər.

H. heidelbergensis Avropada Neandertallara (350.000 – 300.000 il əvvəl, Volşteyn dövründə), Asiyada Denisovanlara ayrılmışdır, Afrika budağı *H. sapiens*-ə (bəzi vaxtlar *Homo rhodesiensis*) adlandırılır (200.000 – 100.000 il əvvəl) ayrılmışdır. Lakin növün tam olaraq necə təkamül etdiyi aydınlaşdırılmamışdır.

Ədəbiyyat

1. Məmmədov Y. V. Cənubi Qafqazın daş dövrü paleoantropologiyası // Cənc Alimlərin Əsərləri, 2014, № 10, s. 317 – 321.

2. Məmmədov Y.V. Hominidin təkamülü və Homo nəslinin meydana çıxması // Azərbaycan arxeologiyası, 2016, cild 19, № 1, s. 9 - 22
3. Kasimova R. Anthropological research of Azykh Man osseous remains // Human Evolution, 2001, v.16, p.p.37-44
4. Mounier A, Marchal F, Condemi S. Is Homo heidelbergensis a distinct species? New insight on the Mauer mandible // Jurnal of Human Evolution, 2009, v.56 (3), p.p.219-246
5. Гаджиев Д. В. Гусейнов М. М. Первая для СССР находка ашельского человека (Азербайджан, Азыхская пещера) // Ученые записки Азгосмединститута, 1970, т. 31, с. 13-21
6. Гусейнов М. М. Древний палеолит Азербайджана. Баку: Текнур, 2010. с. 202.
7. Зейналова А. Азых – Кров для трех видов рода «Номо» // Известия НАН Азербайджана. Серия общественных наук, 2015, №1, с.10-17
8. Зубов А. А. О зубе архантропа из пещеры Кударо I // Кударские пещерные палеолитические стоянки в Юго-Осетии (вопросы стратиграфии, экологии, хронологии). Москва: Наука, 1980, с. 152
9. Касимова Р. М. Первая находка самого древнего пещерного человека на территории СССР (Азербайджанская ССР. Азых.) Баку: Элм, 1986, 68 с.
10. Харитонов В. М. Находки ископаемых гоминид на территории Восточной Европы и сопредельных регионов Азии // Вестник антропологии, 1997, вып.3, с.48 – 72. The Place of the Southern Caucasus on the emergence of Homo heidelbergensis, its development and distribution.

Summary

1.3 - 1 million years ago in Africa, Homo erectus, descended from the "archaic" Homo sapiens or Homo heidelbergensis evolved as a separate species from other continents in the Middle Pleistocene.

1907 initial remains of species - in Germany, in the south - west located closer to the city of Heidelberg, Mauer province Despite obvious, it remains up to the analogous choices in the South - Western Europe on this species balances Steinheim (Germany), Araç (France, Araç 21), Swanscomb and Boksgröf (England), Petralona (Greece), Ciampate del Diavolo (Italy), East Europe Azikh (Azerbaijan), I Kudaro (Georgia), as well as South Africa (Hopefield or Saldanha), East Africa (Bodo, Ndutu, Eyasi, Ileret) and North Africa (Sale, Rabat, Dar - es - Soltane, Djbel Irhoud, Sidi Aberrahaman, Tighenif) were discovered.

Homo heidelbergensis was a skillful hunters, who made the first spear, of course, equally both natural and artificial shelters, as well as buried their deads.

H. heidelbergensis, Neanderthals in Europe (350,000 - 300,000 years ago, during Volsteyn period), separated to Denisovans in Asia, the African branch H. sapiens (sometimes called Homo rhodesiensis) (200,000 - 100,000 years ago) have been detached. But how the species completely evolved is still unclear.

NAXÇIVANIN QƏDİM DÖVR TARİXİNİN ÖYRƏNİLMƏSİNDƏ ŞƏRUR BÖLGƏSİNİN ENEOLİT DÖVRÜ ABİDƏLƏRİNİN ROLU

Məmmədov E.M

*Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin Naxçıvanşünaslıq Mərkəzi, Naxçıvan, Azərbaycan
emammadov87@hotmail.com*

Keywords: Nakhchivan, Sharur, Chalcolithic, archaeological research.

XX əsrin II yarısından sonra Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisində geniş miqyaslı arxeoloji tədqiqat işləri aparılmış və nəticədə zəngin maddi mədəniyyət qalıqları tapılıb tədqiq edilmişdir. Bu tapıntılar əsasında xalqımızın ən qədim tarixinin arxeoloji mənbələr əsasında öyrənilməsinə zəmin yaranmışdır.

Məlum olduğu kimi, qədim Naxçıvan diyarının Şərur bölgəsi təkcə Azərbaycan miqyasında deyil, həmçinin Cənubi Qafqazda və dünyada ən qədim insan məskənlərindən biridir. Əlverişli təbii-coğrafi mövqeyi qədim dövrlərdən insanların bu ərazidə məskunlaşmalarına şərait yaratmışdır. Burada min illər boyu böyük mədəniyyətlər formalaşmış və bütün tarixi dövrlərdə arasıkəsilməz yaşayış olmuşdur. Bu baxımdan burada aparılan arxeoloji tədqiqatlar hər zaman Azərbaycan, Cənubi Qafqaz və dünya arxeologiya elmi üçün böyük əhəmiyyət kəsb etmişdir.

Son illər Şərur rayonu ərazisində eneolit dövrünə aid Ovçulartəpəsi, Xələc, Ərəbyengicə, Aşağı Daşarx, Şortəpə abidələri tədqiqata cəlb edilmiş və qədim tariximizin bu dövrünə dair zəngin maddi mədəniyyət nümunələri aşkar edilmişdir.

Həm yerli, həm də xarici tədqiqatçılar tərəfindən öyrənilən Şərur abidələri, xüsusilə eneolit dövrü abidələri son illər Naxçıvan arxeologiya elminə böyük töhvələr vermişdir. Tədqiqatlar nəticəsində çox sayda yeni abidələr, yaşayış yerləri, qəbir abidələri, keramika məmulatları, əmək alətləri, metal əşyalar və s. əldə edilmişdir. Bütün bu tapıntılar qədim tariximizin maddi mədəniyyət nümunəsi kimi Naxçıvanın tarix